

Sós Csaba

Jelenleg a Debreceni Egyetem Modern Filozófia Doktori Programjának első éves hallgatója vagyok. Korábban ugyanitt filmelméletet és esztétikát tanultam. Érdeklődésem szűkebben vett középpontjában leginkább a német koraromantika, a francia felvilágosodás, a dekonstrukció és a posztmodern filozófusai által inspirált nyelvfilozófiai kérdések állnak.

Sós Csaba

Egy csonkításallegória interpretációja Paul de Man *guillotine*-ja

Nehéz lenne megállapítani, hogy egész pontosan mikortól beszélhetünk a nyelv uralhatatlanságára vonatkozó elképzelések filozófiai közforgalomba helyezéséről, ám annyi bizonyos, hogy a dekonstruktív, valamint a posztmodern gondolkodók színrelépésének köszönhetően szinte törvényerejűvé vált az a köztudottan már korábban is (többek között Nietzschénél, vagy őt megelőzően a német koraromantikusoknál) meghatározó elgondolás, amely szerint a nyelv egy autonóm, emancipálódott, s egy voltaképp ellenőrizhetetlen, uralhatatlan entitás. Mindenesetre a nyelv uralhatatlanságára reflektáló filozófusok, filozófiai tradíciók jóvoltából az idők során jelzők, analógiák, metaforák, s allegóriák – Nietzschével szólva – valóságos kolumbáriuma jött létre. Novalis híres töredékfüzérének címében például a virágpor metaforájával találkozunk, a nyelv később Derrida által is hangsúlyozott szétterjedő, disszeminatív működésének mintegy megelőlegezett reprezentációjaként, Friedrich Schlegel *Az érthetlenségről* című esszéjében koboldok seregéről beszél, míg Derrida többnyire ehhez a reprezentációs sémához igazodva használja *A disszemináció* című esszéjében (különösen „A vágás” címet viselő alfejezetben) a raj, darázsraj, vagy a repeszekké szétrobbantott gránát metaforáját

Ehhez a termékenynek mondható reprezentációs hagyományhoz bizonyos dekonstruktív, illetve posztmodern nyelvfilozófiai diskurzusok többek között azáltal járulnak hozzá, hogy a nyelv autonómiáját feltűnő gyakorisággal a fizikai erőszak képein keresztül fejezik ki. A nyelv csonkító mechanizmusának bemutatását előtérbe helyező teoretikus aktivitásra számos példát lehetne felsorolni. Ezek közül azonban csupán egyet szeretnék kiemelni, Paul de Man egyik kulcsfontosságú, és talán legtöbbet elemzett tanulmányát, a *Mentegetőzéseket*, amelyben a csonkítások hangsúlyos módon a nyelv és a szerző viszonyát illetően tematizálódnak. De Man ebben a tanulmányában – sok egyéb tanulmányával, például *Az olvasás allegóriáiban* szereplő Proust-, Rilke-, (s némileg talán meglepő módon) Nietzsche- és Rousseau-interpretációkkal egyetemben – igyekszik megfordítani a szerző uralmára alapozott hierarchikus rendet azáltal, hogy a szöveg (s a benne lezajló grammatikai folyamatok) szerző feletti uralmát hangsúlyozza. De Man a *Mentegetőzésekben* elemzi azokat a *Sétákban* (*A magányos sétáló álmodozásaiban*) előforduló szövegrészeket, amelyekben Rousseau élete talán leghátborzongatóbb (csonkításokkal, életveszélyes balesetekkel kapcsolatos) eseményeit tárja az olvasó elé, meglehetősen kíméletlenül és olykor igencsak naturalista módon. Kérdés, hogy ezek miként hozhatóak párhuzamba a nyelvvel, s hogy

miként válhat a szerző (jelen esetben Rousseau) a fizikai erőszak végrehajtójából ugyan-ezen erőszak elszenvedőjévé? A *Mentegetőzések* interpretációja mellett kitekintünk egyéb tanulmányokra is, ezáltal pedig sokkal inkább egy de Man által erősen preferált stratégia felvázolására teszünk kísérletet.

A *Mentegetőzések* tematikus középpontjában Rousseau életének talán legmeghatározóbb eseménye áll, minden későbbi erre vezethető vissza. A történet szerint Rousseau még fiatal korában egy arisztokrata családban lakájként tevékenykedett, amikor egyszer ellopott egy rózsaszín szalagot, ám ez kiderült, s ahelyett, hogy bevallotta volna tettét, egy Marion nevezetű fiatal cselédlányt vádolt meg. Elmondása szerint tőle kapta a szalagot, mellyel a lány el akarta őt csábítani, s e hazugság oda vezetett, hogy végül mindkettőjüket elbocsátották. Erről első ízben a *Vallomások*ban olvashatunk, s ezzel Rousseau végleg lezártnak tekinti az ügyet: „Ennyit kellett elmondanom erről a tárgyról, s remélem, nem kell többé visszatérnem rá”.¹ Ám a remélt lezárás, a diskurzus elfojtásának elhamarkodottságát bizonyítja az a tény, hogy e kínos esemény ismét felmerül, s a *Negyedik sétában* olvasható elbeszélések kvázi gyújtópontjaként funkcionál, a sebek tehát újból felfakadnak, s jelen esetben – de Man számára is – a történelem ismételt elmondása okozza a zűrzavart. Kérdés, hogy miért volt szükség utólagos számadásra, miként lehetséges az, hogy „a vallomás képtelennek bizonyul lezárni egy olyan diskurzust, mely kényszerítve érzi magát arra, hogy a vallomásos beszédmódról apologetikusra váltson?”²

A fent említett megfordítások (kiazmusok) végrehajtását a későbbiekben ez a vallomásosról az apologetikusra történő átmenet teszi majd lehetővé. Egyelőre csupán annyit jegyzek meg, hogy ez a váltás együtt jár a beszédmód megváltozásával és bizonyos hangsúlyeltolódásokkal. Míg az egyik esetben (a *Vallomások*ban) a vallomásos beszédmód, addig a másikban (a *Séták*ban) a mentegetőzés jelenti a narratív sémát, s nem igényel különösebb jártasságot az, hogy felismerjük a két beszédmód közötti különbségek szembevető voltát. A *Vallomások* Rousseau-ja inkább egyfajta szentimentalizmusról tesz tanúbizonyságot, míg a *Séták* Rousseau-ja a szokottnál lényegesen teoretikusabb kifejezési módhoz folyamodik annak elérése érdekében, hogy e szalagocskát az ártatlan bűnelkövetés szimbólumaként értelmezzük. Ezek a hol csak nehezen követhető, hol pedig túlságosan is egyszerű elhatárolások azok, amelyekben a mentegetőzés aktuusa voltaképpen lelepleződik. Az argumentatív nyelv de Man értelmezéseiben szinte kivétel nélkül olyasvalami, ami óhatatlanul gyanakvást ébreszt. E gyanakvás oka pedig főként abban áll, hogy az argumentatív nyelv képes a figyelem hatékony elterelésére azáltal, hogy elleplez bizonyos tartalmakat, noha általában nem túl nehéz e lepel vagy maszk eredetét feltárni. Az iróniáról tartott előadásában, Schlegel *Lucinda* című regényének

1 Rousseau 1962, 90. o.

2 de Man 1999, 378. o.

úgynevezett botrányfejezete, a *Reflexió* kapcsán de Man Fichtéről tesz említést, míg Rousseau esetében szemlélatomást inkább az arisztotelészi hatások a meghatározóak; lényegében erre, a közismerten Arisztotelész neve által fémjelzett peripatetikus iskolára utalhatna már önmagában a „séta” is. Azonban, míg Schlegel célja az erotikus tartalmak elleplezésével inkább a nyelv, az eltérő, egymásra palimpszeszt módon épülő kifejezés-módok játékba hozatala,³ addig Rousseau-nál már a nagyobb súlyú dilemmák feloldása a cél, s így az argumentatív nyelv számára mindenekelőtt lehetőséget kínál arra, hogy megbirkózzon a hazugság bűnével, amely mindazonáltal a de Man által kezdeményezett diskurzusban egy jelentős módosuláson megy keresztül, s a kulcsfontosságú kiazmusok e módosulás mentén következnek majd be.

Mindezek mellett talán nem árt megemlíteni azt sem, hogy a *Séták* Rousseau-ja már nem tartja szükségesnek a történekek újbóli konkretizációját, a diskurzust kirobbantó esemény csupán egy mellékes utalás révén idéződik fel: „kora ifjúságomban követtem el, de zavaró emléke végigvonult egész életemen.”⁴ Már pusztán ebből (az esemény konkrét felidézésének hiányából) kiindulva sem lepődhetünk meg azon, hogy a kauzális viszonyok, a hazugság bűnének referenciális kötődési pontjai előbb-utóbb elmozdulnak, s hogy de Man a hazugság bűnét idővel igyekszik majd elterelni a morális dimenziótól a retorikai dimenzió irányába, s ez az elterelés itt a vallomásból a mentegetőzésbe való rousseau-i átmenet interpretációjaként szolgál.

Rousseau számára mindkét esetben az a cél, hogy valamiképpen mentesüljön a hazugság bűne alól, ám a vallomás és a mentegetőzés distinkciója két egymástól különböző védekezési mechanizmust implicál. A *Vallomások* Rousseau-ja főként azzal védekezik, hogy az eltulajdonított szalagot ő maga szerette volna Marionnak ajándékozni: „Azzal vádoltam, amit magam akartam tenni: hogy nekem ajándékozta a szalagot, mert én akartam neki adni.”⁵ Ebben az esetben a bűn motivációja a vágy, amelyet Rousseau Marion iránt érzett, míg a szalag a szerelem, méghozzá egy tragikus módon elfojtott szerelem, szimbólumaként van jelen: „a szalag Rousseau Marion iránti vágyát vagy –

3 Itt talán lehetőségünk nyílik arra, hogy kissé eltérítsük az erotikára vonatkozó de Man-i olvasatot. De Man ugyanis az erotika és a reflexió viszonyát illetően az alábbiakat jegyzi meg: „a nemi érintkezésben megjelenő súlyos testiség kérdéseire vonatkozó reflexió.” (de Man 2000, 183. o.) Ám nem lehetséges-e, hogy a szóban forgó erotika egy szigorúan textuális értelemben vett erotika? Ennek jóváhagyásával azt mondhatnánk, hogy Schlegel – az erotikus jelenet kellékeinek segítségével, s voltaképp merőben önreflexív módon – azt írja le, miként érintkezik egymással ez a de Man által felismert két nyelv (az argumentatív és az obszcén-erotikus). Ebben az eltérített (további csavarral megtoldott) értelemben a reflexió nem egészen a súlyos testiségre vonatkozó reflexió, hanem a nemzéssel egybekötött születésre adott reflexió, azaz egész egyszerűen a szöveg önreflexiója, s így azzal az esettel állunk szemben, amikor a szöveg önnön születésének körülményeit írja le, vagyis önnön születése által íródik, a kezdetben a kezdetről elrugaskodva, egyfajta el nem távolodott távolodásként.

4 Rousseau 1997, 50. o.

5 Rousseau 1962, 90. o.

ami végeredményben ugyanaz – magát Mariont »helyettesíti«.⁶ Nyilvánvaló, hogy a szerelemre történő hivatkozás egyfelől abszurd etikai implikációkat hordoz magában, mivel megmagyarázza, s ezzel mintegy legitimálja egy bűn elkövetésének morálisan elmarasztalható aktusát,⁷ másfelől viszont nem szolgálhat mentségül az ártatlan Marion megrágalmazásának (verbálisan elkövetett) bűnére sem, mivel „a lopás büntetnének mentsége nem elegendő ahhoz, hogy mentse a rágalmozás súlyosabb büntetettét”.⁸

Ennek az alapvető anomáliának a tudatosításával a diskurzus egy jelentős fordulatot vesz, egyre távolabb kerülünk ugyanis a szegény kis Mariontól, s ebből a többnyire morális–etikai problémák uralta kontextusból egy de Man által preferált (retorikai) kontextusba csúszunk át, s ezzel az átcsúszással nem csupán a felmentés módja, hanem a bűn tárgya is megváltozik: „Egy másfajta, a birtoklásként felfogott vágytól eltérő vágy működik a történet hátralevő részében, mely a mentegetőzés fő performatív terhét is hordozza, s amelyben immár nem a lopás a büntett.”⁹ Nem más történik itt, mint a vádak és az azokat kísérő mentegetőzések egymásra rakódása. De továbbra is kérdés, hogy e változást követően mi alkotja a bűn tárgyát? Nos, mindenekelőtt a szerzői visszaélések. De Man szerint ugyanis a birtoklás iránti vágyat felváltja a kitárulkozás iránti vágy, olyasvalami, amit mindközönsegesen mesélőkédvnek szokás nevezni. Elegendő pusztán egy alkalmi pillantás vagy futó észrevételezés, hogy megbizonyosodjunk e szövegek többnyire bujkáló elokvenciájáról. Kiderül, hogy a történetek az elbeszélésükhöz képest alárendelt szerepet töltenek be, s mindössze arra hivatottak, hogy a szerző a fikció mal-mára hajtsa őket: „Rousseau valójában nem a szalagot vagy Mariont akarta, hanem a kitárulkozás nyilvános jelenetét, amit ténylegesen meg is kap.”¹⁰ A hazugság bűne tehát itt már szorosan az írás aktusához, a szerzői exhibicionizmusnak egy sajátos megnyilvánulásához kapcsolódik, és csupán távolról emlékeztet arra a hazugságra, amellyel Rousseau Marion ellen vétett; egyszóval a hazugság konkrét, eseményyszerű megnyilvánulására: „a hazugság helyütt immár nem valamilyen korábbi büntetthez kapcsolódik, hanem kifejezetten a *Vallomások* írásának aktusához, azaz, tagabban, minden íráshoz.”¹¹

A szerző és a nyelv viszonya ettől kezdve válik igazán hangsúlyossá, s amennyiben a szabályozatlan, önkényes narratív kilengések, túlzások visszaszorítása a cél, a szerző küldetése ezentúl nem is lehet más, mint hogy kísérletet tegyen a szöveg és egyúttal e szövegen belül végbemenő grammatikai folyamatok feletti uralom megszerzésére. Rousseau minden egyes, többségében egyébként eltitkolt törekvése a nyelv által birtokolt hatalom

6 de Man 1999, 380. o.

7 A Rousseau-i feltevést radikalizálva (vagyis eltekintve attól, hogy az elkövetett bűnök súlyosságuk szerint egy hierarchikus rendbe illeszkednek) feltehetnénk a provokatív kérdést: vajon a szerelmi indíttatásból elkövetett gyilkosság mentesülhet-e a jogi vagy morális felelősségre vonás alól?

8 Uo. 382. o.

9 Uo. 383. o.

10 Uo. 383. o.

11 Uo. 389. o.

eltulajdonítására irányul. Erre a csak „sötétben” végrehajtott, titkos küldetésre azonban aligha volna szükség, ha hitelt adnánk Rousseau abbéli meggyőződésének, amelyet a *Sétákban* olvasható okfejtések egyikében tár elénk, s amely szerint a hazugságnak egy bizonyos fajtája nem tekinthető bűnnek, méghozzá az, amit ő fikciónak nevez: „Aki a maga érdekében hazudik, szélhámos; aki a más érdekében hazudik, csaló; aki ártó szándékkal hazudik, rágalmaz; ez a hazugság legrosszabb fajtája. Aki úgy hazudik, hogy se haszna, se hátránya nem származik belőle se magának, se másnak, az nem hazudik: az már nem hazugság, hanem fikció.”¹²

Jelen tanulmányban a fikció retorikai értelmet nyer, s közvetlenül összekapcsolódik azzal, amit de Man fikcionális nyelvnek hív, így a fikció ártatlansága lényegében a nyelv ártatlansága is egyben, a nyelv azonban csak akkor ártatlan, ha passzív félként tűri az írói közbeavatkozásokat. Így ennek fordítottja is igaz: mihelyt a nyelv aktivizálja önmagát, az ártatlanságába vetett hit felbomlik. Ezáltal azt mondhatnánk, hogy a fikció ártatlanságába vetett hit összefügg a nyelv uralhatóságának illúziójával, vagy éppen azzal a tudatosan kiszelt tervvel, amelynek célja a nyelv hatástalanítása, s amely révén joggal feltételezhető, hogy Rousseau tudatában van a nyelv uralhatatlanságának, máskülönben nem volna szükség azokra az önkényes beavatkozásokra, amelyeket rendre végrehajt szövegein. Félreérthetetlenül erre a tudatosságra utal a de Man által leggyakrabban használt kifejezések egyike, a stratégia is. A nyelv hatástalanításáért folytatott küzdelmet tehát a tervszerűség határozza meg. Azt viszont Rousseau sem sejtí, hogy e korrekciós műveletek, melyek megfelelnek saját törekvéseinek (többek között például alátámasztják a narratív kohézió, a dolgokat nem a saját hasznára kizsákmányoló, igazságos narrátori szerep melletti elköteleződését), idővel ellene fordulnak, s így ő válik majd a nyelv kiszámíthatatlan működésének áldozatává.

A Rousseau által véghezvitt korrekciós műveletek a *Vallomások* esetében leginkább az elhallgatás különféle aktusaiban nyilvánulnak meg. Rousseau előszeretettel tesz említést arról, hogy „a *Vallomásokban* számos epizódot kihagyott, mert azok túlságosan előnyös színben mutatták volna”,¹³ míg a *Sétákban* már egyenesen a „szövegek szó szerinti cenzúrázása és megnyirbálása”¹⁴ történik. Itt de Man a fikcióval szembeni szorongás megnyilvánulásként értelmezi azt az esetet, amikor Rousseau saját szövegébe egy Tasso-idézetet épít be. Világos, hogy ez a művelet szigorú értelemben nem nevezhető csonkításnak, ellentétben azzal a talán egyértelműbb esettel, amikor egy szöveget megfosztunk bizonyos tartalmaktól, ám itt aligha volna értelme különbséget tenni elvétel és hozzáadás között, mivel – orvosi nyelven szólva – mindkét operáció, legyen szó amputálásról vagy egy protézis felhelyezéséről, ugyanazt a célt szolgálja. Ez a cél pedig nem

12 Rousseau 1997, 57. o.

13 de Man 1999, 390. o.

14 Uo. 395. o.

másban, mint a textuális értelemben vett integritás helyreállításában ragadható meg; „az idézet beszúrása minden bizonnyal kísérlet egy olyan szöveg integritásának a helyreállítására, melyet olyasvalaki írt, akinek »művéből [Rousseau szerint] egyetlen stanzát, stanzáiból egyetlen sort, soraiból pedig egyetlen szót sem lehet kivágni anélkül, hogy az egész költemény össze ne dőlne«”.¹⁵

Mindazonáltal a szerző által önkényesen véghezvitt textuális torzításokra de Man nem csupán Rousseau kapcsán hívja fel a figyelmet. Egy másik, szintén *Az olvasás allegóriáiban* olvasható tanulmányából kiderül, hogy Nietzsche Rousseau-hoz hasonlóan a textuális tartalmak elrejtése révén kívánta életben tartani a szerzői uralom illúzióját. A kéznél levő szövegeknél ebben az esetben is bizonyítóbbré erejűek azok a szövegek, amelyeket a szerző saját céljait szem előtt tartva igyekszik kivájni, eltüntetni a diskurzból. A hallgatás, az elhallgatás, amely látszólag csupán nem-odaillesztés, amely tehát nem pusztán valamely írói szertelenségnek tudható be, itt egyenértékű az elvétellel, a diskurzus megcsonkításával. Nem ritka tehát, hogy a lényegbevágó üzeneteket a diskurzus rejtekező (vagy éppen nem is jelenlévő) részei birtokolják, részint talán ebből a megsejtésből származik az a marginális szöveghelyek iránti vonzalom is, amely Paul de Manra éppúgy jellemző, mint Derridára. Anélkül, hogy most részletesen belemennénk a nietzschei okfejtésbe, elmondható, hogy Nietzsche azért követte el a szóban forgó szövegkihagyást, mert a kihagyott rész kétséget kizáróan aláasta volna *A tragédia születésében* körvonalazódó célkitűzéseket.¹⁶ Visszatérve Rousseau és Tasso viszonyához: Rousseau számára Tasso megidézése nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy megszilárdítsa a szerzői uralom alapjait. Rousseau a textuális folyamatok irányíthatóságát színelve igyekszik késleltetni azt a belátást, amely a megőrizni kívánt textuális integritás lehetetlenségére vonatkozik, noha e késleltetés idővel végzetes következményeket von maga után.

Nem vitás, hogy mindezidáig a csonkítások, a szövegtesten végrehajtott erőszakos cselekedetek végrehajtója nem más, mint maga a szerző, aki a textuális folyamatokat feltartóztató merényletei során privilegizált helyzetbe kerül a szöveggel szemben. Mindez számunkra alapos indokot szolgáltatathat arra, hogy Rousseau-nak a fikció ártatlanságáról való meggyőződése mögött a puszta naivitás helyett ravasz indítékokat feltételezzünk. A fikcióval szembeni rosszhiszemű gyanakvás ugyanis feloldódni látszik a fikció ártatlanságába vetett hitben. Ez a fikció bűnösségét elleplező kinyilatkoztatás ugyanis jelen

15 Uo. 396. o.

16 De Man szerint Nietzsche legfőbb célja *A tragédia születésében* az, hogy áthidalja a lényeg (Dionüszosz) és a jelenségek (Apollón) világa közti szakadékot. A híd megépítését Nietzsche számára a genetikus modell biztosítja. Eszerint Dionüszosz képes úgy belépni a jelenségek világába, hogy mindeközben Dionüszosz maradhat. Dionüszosz tehát nem szűnik meg, hanem – Hegellel szöve – megszüntetve-megőrződik, mint ahogy az apa a nemzés során a fiúban. De Man a tőle megszokott módon nem elégszik meg a hagyományos eszmetörténeti feltárással, s a diskurzus erőcentrumának áthelyezésével a nietzschei dilemmát mindinkább a metafora figurális és tulajdonképpeni jelentésének dilemmájaként gondolja el, s így szerinte az áthidalás aktusának motivikus hátterében egy retorikai téveszme áll. (Lásd de Man 1999, 110–142. o.)

esetben egy titokban kimondott végítélettel párosul. Az ártatlanságról vallott meggyőződés tehát az amnesztiának csupán az ígéretét hordozza magában. Rousseau látszólag szabadjára engedi a fikciót, ám csak azért, hogy a háttérben nyomban kezdetét vehesse a visszahívás, a bebörtönzés aktuusa, a fikció utáni hajtóvadászat, mely leginkább arra hasonlít, amit – egy spártai szokást felelevenítve – *krüpteiának* nevezhetnénk.¹⁷ Ebben a szerző által kezdeményezett, s szándéka szerint titkos ösvényeken zajló hajtóvadászatban a fikció egy afféle diskurzusszorga szerepet tölt be.

Mielőtt azonban végképp feltárnánk ezen üldözésnarratíva végkimenetelét, érdemes megemlíteni, hogy Kant esetében egy kísértetiesen hasonló folyamat megy végbe, s ezért talán indokoltnak tűnik bevonni a diskurzusba a *Materialitás és fenomenalitás Kantnál* című előadást, amelyben de Man *Az ítélőerő kritikájának* olvasásán keresztül a szépből a fenségesbe való átmenet értelmezésére tesz kísérletet. Később azonban kiderül, hogy mindez csupán egy ál-interpretációs keretet biztosít a diskurzus számára, egyfajta hermetikusan lezárt interpretációs közeget, mely ugyanakkor telis-tele van üregekkel, hézagokkal, amelyekből aztán egy nem várt pillanatban meglepő konklúziók rajzanak ki. Ezt a Kantnál is tetten érhető folyamatot szemlélteti saját diskurzusával az ilyképp autentikusan eljáró de Man, s értelmezésének megelőlegezett tanulsága szerint a *krüpteiát* életre hívó s felügyelő, a helótákat kiszabadítva-kergető szerv itt nem más, mint maga az ész, amely e kérlelhetetlennek tűnő kanti rendszeren belül kitüntetettséget élvez. Ezért óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy *A szép analitikájában* még kvázi szavazati joggal bíró képzelőerő háttérbe szorítása miért válik szükségessé *A fenséges analitikájában*, amely köztudottan az ész primátusát helyezi a diskurzus homlokterébe, alárendelt szerepbe taszítva ezzel a képzelőerőt? A „miért inkább a fenséges, mint a szép?” kérdéssel párhuzamosan felmerül a „miért inkább az ész, mint a képzelőerő?” kérdése. A kérdés, mely egy dilemma vagy konfliktus hordozója, végső soron az esztétikai ítéletek és a morális ítéletek közti konfliktus köré szerveződik, figyelembe véve, hogy *A fenséges analitikájában* látszólag a morál az, ami végül – mintegy a diskurzus többé vagy kevésbé váratlan résztvevőjeként, egyfajta kijózanított Alkibiádészaként – learatja a babérokat, mihelyt kiderül, hogy ez az egész folyamat, melynek során az ember észbeli képességei révén felülkerekedik a természetén, csupán a morális jó kiművelésének érdekében történhet. Ebben a konstellációban de Man a fenti kérdésre a következő választ adja:

17 Ezen a ponton talán hanyagság lenne nem leszögezni azt, hogy az alapvetően feminin attribútumokkal rendelkező fikció az egészében vett metafizikai tradíción belül egy eretneknek, egy potenciális kerítőnek számított, minthogy a szírének módjára képes rossz útra téríteni az igazság maszkulin hatalmát. Ez a meggyőződés hosszú időn át a (legtöbb esetben a szabadság lehetőségét határozottabban elutasító) hajtóvadászatok egész sorozatát hívta életre, Platóntól a középkori bölcselektől vagy Pascalon át egészen Hume-ig, s nyilván még számos nevet lehetne megemlíteni. De Man, noha nem tesz említést Rousseau metafizikai vonatkozásairól, e tágabb értelemben talán mégiscsak kapcsolódik a metafizikai horizonthoz, ráadásul némiképp Derridához hasonlóan, az elfojtott tartalmak valamiféle bosszújának, az ellentőrekvések visszaható erejének a kihangsúlyozását illetően.

„Moralitás és esztétika egyaránt érdekmentesek, ám ez az érdekmentesség az esztétikai megjelenítésben elkerülhetetlenül szennyeződik: a morális és esztétikai ítéletek által saját érdeknélküliségük folytán elérhető meggyőzés ereje az esztétikai esetében szükségszerűen pozitívan értékelt érzéki tapasztalatokkal kapcsolódik össze. Az esztétika morális üzenetének csábító formákban kell megjelennie”.¹⁸ Ebből pedig – még mindig a jól bejáratott Kant-értelmezések mellett maradva – az következik, hogy „az ész és egyedül az ész az a képesség, amely az elme természettel szembeni magasabbrendűségét biztosítja; a képzelőerő biztonsága az adott és empirikus fizikai vonzalomtól függ”¹⁹, s ennél fogva, mondhatnánk, sokkal ingatagabb. Ezt az egyelőre nem túl eredeti Kant-olvasatot radikalizálja a de Man szerint megint csak – legalábbis Kant fenséges-olvasatát tekintve egész biztosan – nem túl eredeti Schiller, aki de Man egyéb előadásában az olykor igen hevesen kimondott negatív kritikák céltáblájává válik. S lassacskán rátérve a Rousseau és Kant közötti párhuzam alapjainak feltárására, elmondhatjuk, hogy az amnesztia szóban forgó ígéretét, amely Rousseau-nál a fikció ártatlanságát kimondó felmentő ítéletben öltött testet, Kant esetében *A szép analitikája* hordozza magában, amelynek alapját „az ész és a képzelőerő korábbiakban bizakodóan megígért, feltehetően »harmonikus« kapcsolata”²⁰ képezi, míg a fikció utáni hajtóvadászat – jóllehet, Rousseau-hoz képest talán kevésbé elleplezett formában – itt *A fenséges analitikájával* veszi kezdetét.

Végeredményben azonban a fikció fölött nyíltan vagy kevésbé nyíltan kimondott végső ítélet egyik esetben sem okozza a fikció halálát, sőt, a fikció idővel kibújik a szolgazerepből, s az erőviszonyok csaknem észrevétlen megváltozásával a fikciót megbéklyózó rabláncok fegyverekké változnak át, s amikor már-már úgy tűnik, hogy nyakát vettük a fikciónak s vele együtt a nyelvnek, a nyelv lefejezésére megkonstruált *guillotine* elindul az ellenkező irányba, visszafelé, s noha e visszafelé történő (kanti vagy rousseau-i) mozgást illetően természetesen tapasztalhatóak bizonyos eltérések, lényegében mindkét esetben ugyanarról a következményről beszélhetünk; a szerzői intenciók leperegnek a nyelv eredendő autonóm hatalmáról. De Man meggyőződése szerint a nyelv hatalmának meggyengítésére irányuló kísérletek azáltal bosszulják meg magukat, hogy éppen a megtörni kívánt hatalom működéséhez járulnak hozzá, kedvező helyzetbe hozva ezzel az ellenséget. Ebben a paradoxnak mondható helyzetben a nyelv szabadsága az üldöztetések révén teljesedik ki. A nyelv mozgásterének leszűkítése (többnyire az erre való törekvés motiválja az argumentatív nyelvhasználatot Kantnál éppúgy, mint Rousseau-nál) a nyelv számára egyenértékű e tér kitágításával. Jobbára ennek kimutatásában érdekelt de Man egyedülálló Kant-interpretációja, amelynek értelmében a fentiekben felvázolt kifejtés nem egy argumentum, hanem egy történet, amelyben a képzelőerő egy

18 de Man, 2000, 72. o.

19 Uo. 74. o.

20 Uo. 72. o.

tragédia női alakjaként (egy Antigonéként vagy Iphigeniaként) feláldozza magát az ész hatalmának. Ahogy de Man fogalmaz, egy allegorikus mesével állunk szemben.

Ebben a bizonyos mesében a filozófiai argumentáció az előzőekhez hasonlóan csupán egy látszat, mely elleplezi a nyelv tulajdonképpeni hozzáférhetetlenségét a szerző számára: „A szövegben második alkalommal bukkanunk tehát egy olyan részre [...], amelyet egy filozófiai argumentum képében tulajdonképpen olyan nyelvészeti szerkezetek határoznak meg, amelyek nem tartoznak a szerző irányítása alá.”²¹ A nyelv tehát még egy ilyen feszes argumentációs kerettel ellátott szövegen belül is képes önálló életre kelni; a minimalista zenei kompozíció helyett szimfóniáról, a monoton színárnyalatok helyett színekavalkádról beszélhetünk, s ez minden bizonnyal nem újdonság a nem dogmatikus Kant-olvasók számára.

Kantnál tehát a *guillotine* „visszacsapódása” a nyelvi elemek kontrollálhatatlan elburjánzásában mutatkozik meg, míg Rousseau-nál mindez elsősorban egy metafora-átfordítás révén válik nyilvánvalóvá, melynek következtében az eddig, a szerző által önkényesen fiziológiai adottságokkal felruházott, s ezáltal voltaképp halandóságra ítélt szövegtest egy halhatatlan szöveggé válik, mely kegyetlen csonkítások révén áll bosszút a szerző korábbi ténykedésein: „Amikor Rousseau már nem Tasso vagy Montesquieu szövegével, hanem a sajátjával, a *Vallomásokkal* szembesül, a szöveg mint test metaforája csakis akkor adja át helyét a közvetlenebbül fenyegető alternatívának, a szöveg mint gépezet metaforájának.”²²

A fikció ártatlanságát, melyet a de Man által idézett Hölderlin szavai is kifejeznek, egyre inkább felváltja a fikció kegyetlensége. A *Vallomásokban* még (többször az írói álszeméremből) elhallgatott, ám a *Sétákban* már mintegy pótlólagosan elénekelt epizódok a szöveggép által, a szerző sérelmére okozott csonkításokkal kapcsolatosak. Mindez pedig – a textuális integritás megőrzésére irányuló törekvés fényében – teljességgel indokoltá teszi az elhallgatásukat, illetve a későbbiekben is csupán álmindokokkal történő (azaz alapvetően elkendőzött) feltárásukat. Ráadásul az integritás elvesztésének veszélye tovább fokozódik azáltal, hogy ez a gépezet egy tökéletesen elasztikus szerkezetnek minősül, mivel „el van különülve a jelentéstől és bármilyen struktúrát képes fölvenni”.²³ A szerzőt ért (vagy épp potenciálisan fenyegető) csonkítások tehát a hol gépiesnek, hol motiválatlannak, hol pedig fikcionálisnak titulált nyelv működésével hozhatók összefüggésbe. Ebben rejlik a Rousseau által inkább csak megsejtett, s de Man által konkretizált írás halálos volta: „Az írás mindig magában rejt a jelölő önkényes hatalmi játékának javára történő megfosztás vagy kisemmiződés pillanatát, amit a szubjektum csakis megcsonkításként, lefejezésként vagy kasztrációként élhet meg”.²⁴ S tudvalevő, hogy

21 Uo. 76. o.

22 De Man 1999, 399. o.

23 Uo. 395. o.

24 Uo. 398. o.

a Rousseau által elbeszélte két baleset közül az egyiket egy gép okozta, míg a másikban koponyájának épsége került veszélybe.

De Mannál is megfigyelhető, hogy egyetlen jelenség kifejezésére számos jelzót használ; a Rousseau-tól kölcsönvett gépies, fikcionális (egyébként a metaforák ilyen adaptációjára való hajlam is a dekonstrukció egy általános vonásaként könyvelhető el), valamint a motiválatlan végeredményben ugyanazon jelenség köré csoportosul, egy olyan jelenség köré, amely láthatólag nem teszi lehetővé a homogén szóhasználatot, amely csupán megközelítőleg ragadható meg, egy plurális–heterogén fogalmi apparátus révén. Ez a fajta pluralitás természetesen nem csupán de Man esetében érhető tetten, hanem éppúgy Derridánál is, de mindez voltaképp kiterjeszthető az egész szóban forgó reprezentációs folyamatra, melyre az első bekezdésben utaltam. Olyan jelenségről beszélhetünk tehát, amely úgy tűnik, szüntelenül stimulálja a fogalmi s képi reprezentáció működését, amely lehetővé teszi a reprezentáció játékát, kinyitva Derrida úgynevezett barkácműhelyének ajtaját, egy szüntelenül bővíthető (a megragadásra irányuló törekvés intenzitásának megfelelően expandáló) teret biztosítva a fogalomalkotás produktivitásának. A szilárd fogalmiságot ellehetetlenítő uralhatatlan nyelv (persze, amikor uralhatatlant mondunk, magunk is egy ilyen helyettesítéses láncolathoz igazodunk) egy folyton decentralizálódó centrális jelenség, amely gyaníthatóan a nyelvvel áll összefüggésben, s mely a legkülönbébb jelzőket (autonóm, motiválatlan, uralhatatlan), s a legkülönbébb metaforikus és allegorikus megnyilvánulásokat vonzza magához, akár egy mágnes, melyhez a különféle reprezentációs tartalmak úgy tapadnak, mint afféle vasreszelékek. Egységes fogalmiság helyett fogalomszilánkokról, fogalomrepeszkekről beszélhetünk, s egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az uralhatatlan nyelv olyasvalami, amihez – amennyiben reprezentálni akarjuk – szükségszerűen igazodnunk kell.

Felhasznált irodalom

- Derrida, Jacques 1998, *A disszemináció* (ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán). Jelenkor, Budapest.
- Kant, Immanuel 2003, *Az ítélőerő kritikája* (ford. Papp Zoltán). Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest.
- de Man, Paul 1999, *Az olvasás allegóriái* (ford. Fogarasi György). Ictus Kiadó–JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged.
- de Man, Paul 2000, *Esztétikai Ideológia* (ford. Katona Gábor). Janus/Osiris, Budapest.
- Novalis 1997, „Virágpor” (ford. Weiss János). *Műhely* 1997/2, 21. o.

- Rousseau, Jean-Jacques 1962, *Vallomások* (ford. Benedek István és Benedek Marcell). Magyar Helikon, Budapest.
- Rousseau, Jean-Jacques 1997, *A magányos sétáló álmodozásai* (ford. Réz Ádám). Európa, Budapest.
- Schlegel, Friedrich 1980, „Lucinda” (ford. Tandori Dezső). In. Schlegel, August-Wilhelm és Schlegel, Friedrich: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat, Budapest, 383–491. o.
- Schlegel, Friedrich 1981, „Az érthetlenségről” (ford. Vámosi Pál). In. *Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai*. Európa, Budapest, 79–92. o.